

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 2(6) шілде-қыркүйек 2016
ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
**электрондық ғылыми
журнал**

2016, № 2(6)

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2016, № 2(6)

Құрылтайшы:

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбай, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ.,

Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Edu.e-history.kz»

электрондық ғылыми журналының редакциясы

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусейтова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комеков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
«Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:
№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Editor-in-chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseyitova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolenova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,

28 Shevchenko Str.

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,

«Edu.e-history.kz»

Editorial electronic scientific journal

Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the
Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r
egistration certificate:

No. 14602-IA dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the journal.

ҒТАХР / МРНТИ / IRSTI 03.20.
 ӘОЖ / УДК / UDK 930.2: 94 (574)

ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КЕҢІСТІК ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

Искакова Ғ.З.¹, Байдавлетова М.Д.², Өскенбай М.Ә.³

¹тарих ғылымдарының магистрі

²доктор PhD

³тарих ғылымдарының магистрі

Аңдатпа. Аталған мақалада, түркілер заманында Ұлы дала кеңістігінде қалыптасқан географиялық кеңістік, қоршаған орта туралы дүниетаным баяндалған. Сонымен қатар, жазба және ауыз әдебиеті, күй аңыздары үлгілері негізінде түркілер мен олардың ұрпақтары қазақ қоғамында табиғат күштеріне табыну мен экологиялық сана туралы түсініктерінің ерекшеліктеріне салыстырмалы талдау жасалынған. Түркілердің әлем бейнесінің моделдерінің сипаттамасы көрсетілген.

Түйін сөздер: түркілер, дүниетаным, адам, табиғат, қоғам, кеңістік, климат.

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЕ В ТЮРКСКОМ КАГАНАТЕ

Искакова Г.З.¹, Байдавлетова М.Д.², Өскенбай М.А.³

¹магистр исторических наук

²доктор PhD

³магистр исторических наук

Аннотация. В данной статье описывается представление о географическом пространстве и окружающей среде в Великой степи в период тюрков. Так же, проведен сравнительный анализ особенностей у тюрков и их потомков казахов поклонения силам природы и экологическое сознание на примере устной и письменной литературы, легенды кюйев. Представлено описание моделей картины мира тюрков.

Ключевые слова: тюрки, мировоззрение, человек, природа, общество, окружающая среда, климат.

THE IDEA OF THE GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT IN THE TURKIC KHAGANATE

Iskakova G.Z.¹, Baydavletova M.D.², Oskembay M.A.³

¹Master of History

²PhD

³Master of History

Abstract. This article describes the idea of the geographical area and the environment in the Great Steppe in the period of the Turks. Also, a comparative analysis of singularities in the Turks and their descendants Kazakhs worship the forces of nature and environmental awareness on the example of oral and written literature, legends of kyu. The description of the models of the world picture of the Turks.

Keywords: Turks, worldview, man, nature, society, environment, climate.

Табиғат пен қоршаған орта адамзат баласының өмір сүру эволюциясының барлық кезеңдерінде де маңызды рөл атқарған. Адам мен табиғаттың арасындағы байланыс халықтар тарихының ерте кезеңінде тіптен де күрделірек болғанға ұқсайды. Ол дәуірлерде адам табиғаттың ажырамас бір болшегі болып, табиғатқа көп жағынан бағынышты, тәуелді болған.

Адам баласының өндіргіш күштерінің, оның қоғамдық дамуының төменгі және шектеулі деңгейі жағдайында, қоршаған ортада оның өзінен әлдеқайда күшті тіршілік иелерінің бар екендігі жөнінде соқыр сенімдерге негізделген түсінік-нанымдардың пайда болуына себеп болды. Найзағай, жер сілкінісі, жанартаудың атқылауы, күннің тұтылуы, т.б. табиғаттан туындайтын қауіпті, әрі тосыннан болатын қорқынышты жағдайлар адамзат баласының санасында діни-фантастикалық түсініктерді, бейнелерді, образдарды туындатты.

Табиғат культі ортағасырларда түркілердің діни дүниетанымында маңызды орын алған. Табиғатпен астасып, соның қойнында емін-еркін күн кешкен, тіршілік еткен тайпалар үшін табиғат, бір жағынан, ылғи да үрей тудырып отырған зұлмат күш болып есептелсе, екінші жағынан, анасындай мейірімді, малын да, жанын да асырап сақтаушы, аса қамқор күш болып есептелген.

Ортағасырда Қазақстан мен Орталық Азияны мекен еткен түркі тайпаларының экологиялық әлемі өте нәзік болды. Барынша табиғат жағдайына бейімделу үстінде болды. Оны ортағасырлар қарсаңындағы ауа райындағы өзгерістер де себепші болды. Қазақстан голоценін кезеңдеу мен хронологиясын жасау мақсатында Н.А. Хотинск модернизациялаған Блитт-Сернандер схемасын геолог ғалымдар зерттеулерінде қолданылды (Голоцен кезеңдерінің климаттық сипаттамасына схема). Осы схема негізінде Қазақстан территориясының басым бөлігінде ылғалдылықтың басым болуы мен күн суыту ортағасырлардың бірінші жартысына сәйкес келеді (көне түркі кезеңі (VI-VIII)) деп анықталған болатын [1, с. 145]. Ал кейінгі түркі дәуірінде (IX-XII ғғ.) климат күрт өзгеріп, температура көтерілді және ылғалмен қамтамасыз етілу деңгейі төмендеді. Осы параметрлер бойынша ол кезде климат қазіргіге өте ұқсас болды деген тұжырым жасауға болады. Алайда алдыңғы кезеңмен салыстырғанда климаттық жағдайдың нашарлағандай болғаны байқалады. Мүмкін осы халықтардың орын ауыстырғанына әсерін тигізген де шығар. Осы кез өрттердің қайталанбалы болуымен де ерекшеленді [1, с. 142]. Шөлдегі температура қазіргі температураға жақындай түседі [2, с. 55]. Ф. Ратцелдің пікірінше табиғат адамды табиғат күштерімен және жануарларымен күресте тәрбиеледі. Сондықтан адам тарихы жалпы жер тарихымен байланысты [3, с. 107]. Тарихтың негізін білмек үшін, адамның табиғатпен байланысын сырттай зерттеу керек. Аймақты зерттеумен шектеліп қалуға болмайды. Бір мемлекеттің табиғи кеңістігін бүкіл жердің табиғи кеңістігіне, мемлекетті бүкіл жермен сәйкестендіріп зерттеу қажет.

Ал табиғат деген не? Бұл жалпы мағынада – барлық дүние, бүкіл әлем және оның түрлі формасы. Тар мағынада – жаратылыстану ғылымдарының зерттеу объектісі (табиғат туралы ғылым). Сонымен қатар, адамзат қоғамының өмір сүруінің табиғи жағдайларының жиынтығы [4, с. 365].

Дүниетаным бұл объективті өмір және адамның ондағы орны, адамдардың қоршаған ортаға, өзіне өзі қатынасы және осы көзқарастарға негізделген олардың сенімі, идеалдары, таным принциптері және іс-әрекеттері туралы қоғамдық көзқарастар жүйесі [4, с. 9]. Дүниетаным ұлт, халықтың, жалпы адамзаттың өмірінде маңызы зор. Бұл дүниетанымның негізгі өзегі дінде, өнерде, қоғамдық қатынас формаларында т.б. көрініс тапқан. Сондықтан біздің тарапымыздан аталған мәселені зерттеуде осы аспектілерді қарастырамыз. Орталық Азияны ортағасырларда мекен еткен көшпелілер дүниетанымын қарастырар болсақ, олар үшін табиғат бір тұтас үздіксіз жүйе.

Дала ландшафты дала көшпенділерінің дүниетанымында алғашқы жаратылыспен байланысы бар бір ерекше мінсіз, идеалды кеңістік ретінде көрініс тапқан. Біздің заманға дейін қасиетті жерге деген сый-құрмет сақталып келеді, мәселен, аурудан жазылу мақсатында немесе ұрпақты

болу ниетімен қасиетті жерлерге барып мінәжат жасалынады. Дәлірек айтар болсақ, қасиетті топырақты ұстау, бұлақтан су ішу т.б. ырымдар бар. Сол сияқты, түркілер дүниетанымында табиғат пен олар өмір сүріп жатқан кеңістік, қоршаған ортаның ұлылығы идеясымен тұнып тұр [5, с. 132]. Өздері игерген кеңістікті, рулық жердің орталығы ретінде міндетті түрде өздеріне түсінікті символдармен маркировка жасады. Тау-тастар, ағаштар, тас мүсіндер т.б. айналаны қоршаған кеңістік белгіленгеннен кейін, құрбандық шалынып, «дұғалар» айтылып. Белгіленген кеңістік жоғары дәрежеде қасиетті болып есептеледі [5, с. 134]. Мысалы, 2001 жылы шілдеде А.М. Досымбаева археологиялық барлау жұмыстары барысында Жамбыл облысы, Мерке ауданы, Мерке өзенінің оң жағалауынан жартас тасына қашалған руна жазуын тапты. Байырғы түркі жазуын түрколог А.С. Аманжолов оқып нәтижесінде «Менің қасіретім – құрбан болу» және «Мені қайғыдан құтқар» деген екі аударманы ұсынды. Осы жазуды Жапон түркологы О. Такаши да оқыды. О. Такашидің аудармасы бойынша Мерке жазуы «Мәңгі киелі жер» деп аударылды. Осы тұста қазіргі Меркенің Мыңбұлақ деп аталғандығын айта кету керек. Себебі, бабаларымыздың киелі орталықтарының арасындағы Мың бұлақ термині түрік құдайлар пантеонының басты нышандары туралы ақпарат береді. Олардың бастылары Көк тәңірі, өмір беруші Жер-Су және Ұмай ана [6, с. 333].

С.Г. Кляшторныйдың пікірі бойынша түркілердің бірнеше әлем бейнесі моделі болған:

Біріншісі, бұл космологиялық әлем моделі. Әлем Орталығы түріктер қонстанған, түркі қағандарының орталығы «қасиетті Өтүкен жері» болды. Жорық жасаудың негізгі бағыттары осы орталықтан оңға, солға, жоғары, төмен, жоғары қарай бағыттталып отырды.

Космос пен адамды қоршаған табиғи орта бір тұтас болды. Бұл барлық жаратылыстың дуалды құрылымы туралы идеологиялық концепцияның қалыптасуына алып келді. Яғни Тәңір мен Жер-Су бірлігі туралы түсінік [7]. Түркі құдайдар орнындағы Аспан және Жер құдайларынан дәстүрлі дүниетанымдық идея нақты көрсетіледі, түркі қоғамындағы әлеуметтік-саяси құрылымды дүниетанымдық тұжырымдағы қаған мен қатунның бірлескен билігін көрсетеді. Қолданбалы және монументалды өнерде сипатталған ой көптеген ескерткіштерде қаған мен қатунның немесе ашина мен ашидә руларының символы ретінде көрсетілген. Ғұрыптық өнердегі дүниетанымдық кешен қос статуя және басқа ескерткіштерден, сол сияқты ғұрыптық мемориалдардан көрінеді. Құдайлардың киелі жерге қатынасы Жер-Судың ерекше белгісі болып табылатын ыдыстарда бейнеленген. Демек, түркілік дүниетанымның дәстүрлі Тәңірлік діни танымнан бастау алады. Осы ойлау бойынша баршаның ғарыштық «иесі» мен «киесі» бұл Тәңір. Мысалы, аспан киелі себебі, Тәңірдің мекені әрі сипаты, «жер мен су» қасиетті, себебі Тәңірдің құты, несібесі; ел-халық қастерлі себебі Тәңірдің жердегі аманаты; қаған мен хатун киелі себебі Тәңірдің еркін білдірушілер, елдің сақтаушысы, иесі т.б [8, с. 72].

Демек, көк аспан түркілердің ерекше қасиетке ие жаратушы күш иесі болды. Өзінің болмысы жағынан монотеистік діндегі құдайға жақын адамзат үшін шексіз билік пен құдірет иесі еді. Осы аспан культі ортағасырлық түркілер қоғамына ғұндардан, ухуань, сянби, жуань-жуаньдардан, хойхулардан келген болатын [9, с. 57].

Әлем жаратылысы да осы Тәңірмен байланысты болды: көк аспан қоныстанған орнымызды яғни, «қара жерді» «шатыр» сияқты жауып тұр. Осы салыстыруды Туба өзені жағалауындағы жартастағы екі жазбаның авторлары қолданған болатын. «Туба өзенінен табылған екінші ескерткіштегі» жазбада мынадай мәтінді оқуымызға болады:

(2) *tenrim öcük bizke [bol]*

(3) *Idil jerim a bengü bol*

(2) О Көк аспан, біз үшін шатыр бола гөр

(3) О менің Еділ елім, мәңгі жасай бер!

Бұл жердегі Ай мен Күн аспан атрибуттары жердегі өмірмен байланысты элементтер. Көретініміздей Орхон жазбаларында негізінен күн культі айқын. Мәселен, алдыңғы бағытқа қозғалыс, «күн тумасына» бағыттталатын болған, ал қаған шатырының есігі үнемі шығысқа

ашылып тұратын. Яғни, күн атысына құрмет етілген болатын [10, с. 32]. Бұнда, негізгі қолданылатын ұғымдар «күн тумысы» және «күн батысы» бұлар шығыс пен батыс бағыттарын білдіретін болған. Мәселен, Елтеріс, Қапаған, Білге қағандар дәуірінде шад атағына ие болған Ел Етміш Йабғуға арналған ескерткіш кешеніндегі бітіктаста (хронологиясы шамамен 716, 728 жж.): «Атамыз үлкеніміз Йамы қаған төрт бұрышты қысты (қаған көтерілді), жиды» деп, «Түрік бүтін (халық) өңірге күн тумысына кері кейін күн батысына, тегі бергі (оң жаққа) Табғачқа, арғы (сол жаққа) жайсаң жаққа тегі алып ердің балбалын қысты (қадады). Қапаған, Елтеріс қаған еліне қызмет еттім» деп жазылды [11, б. 55].

Түркілер дүниетанымында күн мен ай сакралды аспан денелері ретінде ерекше мәнге ие болды. Сақ дәуірінде мұртты қорғандар, түркі тас мүсіндері күн культінің айқын көрінісі. Күнмен алдында айтылғандай «шығыс» ұғымы байланысты болғанына орай қоғамда ырымдар сақталды. Мәселен, тас мүсіндер шығысқа қаратып орнатылды, қағанның ордасы да шығысқа қаратылатын болған. Демек, шығыс дүниеге келумен, дамумен, өсу, өсіммен байланыстырылса, батыс жойылумен, жоқ болумен, өліммен сәйкестендірілді [9, с. 59].

Айға байланысты түркі тайпаларының ерекше қатынасы қалыптасқанын байқауымызға болады. Көшпелі малшаруашылығына негізделген өмір салтында көшпелілер қолданылған ай күнтізбесі оларды өзінше өмірге бейімдеді. Қонысын ауыстыру мезгілін анықтауда ориентир болды. Ортағасырлық түркілердің ұрпақтары қазақтар соған байланысты ауа-райын болжап отырған. Мұндай тәжірибе түркі дәуірінде орын алуы әбден мүмкін. Мысалы, ай горизонталды немесе соған жақын орналасқан жағдайда «Өзіне жайлы, шаруаға жайсыз» деп ауа-райының суытуын болжаған. Ал, айдың вертикалды тууы ауа-райының жылып, қолайлы жағдайдың қалыптасатынын күтетін еді [9, с. 61].

Келесі әлем бейнесі моделі бұл – горизонталдық (көлбеулік). Бұл ландшафттың сипаттамасын орогидрографиясымен ситуациялық (маршрутты) бейнелеу түрінде берілген. Мұндағы Жер-Су (jer su) «Көк аспанға» оппозициялық сонымен қатар, сакралды ұғым ретінде қарастырылып отыр. Бұнда көшпелілер үшін территория ұғымына нақты не кіретіндігін де танып білуімізге болады. Ондағы территориядағы, ондағы жерлер мен өзен-көлдер, жайылымдар т.б. жер-су, көсеге деп аталып Түркі жазба ескерткіштерінде «Жер су иесіз болмасын» және «аты көсегесі жоқ болмасын» деген сөздерді көруімізге болады. Білге қаған бітік тасының I бетіндегі мәтінінде 16 жолда: «Он-оқ: бүтін (халық): бейнет?: көрді: әке (міз: атамыз:тұтқан (ұстанған): Жер-су: иесіз болмасын дейін:» мәлімет беріледі. Ал Күлтегін бітіктасының I бетіндегі мәтінінде «Түрік бүтін аты көсегесі жоқ болмасын, дейін, әкем қағанды, шешем қатұнды көтерді. Інім Күлтегін бірлесе сөзге бекідіміз әкеміз атамыз, қаз тұрғызған (орнатқан) бүтін (халық) аты көсегесі жоқ болмасын [11, б. 70]». Ол территорияға кіретін объектілер абстракты емес, нақты географиялық объектілер ретінде анықталған. Мысалы түркі ескерткіштерінде елді қондыру аймағы ретінде төрт ірі таумен аталады: шығыстағы Қадырқан йыш (Үлкен Хинган тауы), оңтүстіктегі Чұғай йыш (қазіргі Моңғолиядағы Ин-Шань тауы, бұл тау сілемі ішкі Моңғолияның орта бөлігі мен Хэбэй провинциясының солтүстігін алып шығыстан батысқа қарай созылып жатыр), батыстағы Кеңу Тарман [11, б. 60] (немесе Кеңу Тарбан қазіргі Тянь-шань тау сілемі шығыста Баркөлден басталып, батыста Қаратауға дейін созылып жатыр), солтүстіктегі Көгмен йыш. Әсіресе Өтүкен тауының маңызы ерекше көрсетіледі. Білге қағанның III қапталындағы мәтінде (2, 3 жол): «Түрік: бүтін халық: Өтүкен: Йышында: отырса: Елде мұң жоқ. Өтүкен.: Йышында: жеке иесі жоқ: екен: Ел тұтар: жер: Өтүкен Йыш: екен: бұ жерде: отырып: Табғач: бүтін (халық) мен: бірге: түзеттім» [11, б. 100].

Түркілердің экологиялық әлемі нәзік болғаны соншалық, олар табиғатпен үйлесімділікті сақтау жолдарын іздеді. Сондықтан ұрпақтан-ұрпаққа бұл дәстүрді мәдениет арқылы мұра ретінде қалдырды.

Мысалы, аталған мәселе көне түркі жазба ескерткіштерінде де көрініс тапқан көрінеді. Моңғолияның Дундговь аймағы Өлзийт сұмыны жеріндегі «Дэл уул» тауы жартасындағы

таңбалар және көне түрік мәтінін алғаш Ю. Болдбаатар жариялады, одан кейін зерттеген ғалымдардың ішінде И.Л. Қызласов аталмыш ескерткішті «VIII-IX ғасырдағы ұйғыр дәуіріне» қатысты, мәтінде «бұрын өлтірген аң жануарына жасаған күнәсін жуып-шайып, тәубеге келу» туралы манихейлік мазмұнда деп қарастырады. Яғни, табиғат алдында адам өзін кінәлі санап, жаратушы алдында кешірім сұраудың бір формасы көрініс тапқан.

Ойы мен тілі толығымен нақтылы табиғатқа ие түркілер мифологиялық ойлауының логикасы қазіргі заманғы ғылыми ойлаудың логикасындай нақтылық табиғатта болған. Бұл жердегі өзгешелік санадағы процестер арасындағы сапалық өзгешелік емес, қолданған құралдар арасындағы өзгешелік болып табылады [9, с. 74-75]. Сондықтан, түркілер дүниетанымын айқын көрінісі болып табылатын күй мен күй аңыздары арқылы қарастырып отырған мәселені зерттеуді ұсынамыз. Түркілер, жалпы көшпелілер үшін күй өнері тек қана рухани эстетикалық ләззат беріп қоймаған, сонымен қатар қоғамға әсер ету құралы да болған. Күй түркілердің жадында сақталды. Бұл біріншіден, бұл күйдің этникалық талғам сүзгісінен өтіп, өнердің ұдайы шыңдалып отыруына себепші болса, екіншіден, этностың жадында сақталып, халықтың жаппай хабардарлығын қамтамасыз етті. Яғни, әлеуметтік жағдайына қарамастан жаппай халық біліп, мазмұнымен таныс болды [12, б. 38]. Яғни күйлер мен күй аңыздары түркі дәуірінен қазіргі кезгі қазақ халқының дүниетанымы генезисін, ортақтығын танып білудің бірден бір дерек болмақ. Дүние, қоршаған орта туралы идея, түсініктер күй арқылы ұрпақтан-ұрпаққа берілді.

Аспаптар арқылы халық арасында тараған күйлер мен күй аңыздары көне дәуірден қазіргі кезге дейін белгілі болып келді. Ең таң қаларлығы олар XVIII, XIX, XX ғасырларға дейін ешбір жазусыз жады арқылы сақталды. Қазақтың музыкалық өнеріне арнайы бет бұрып, жинау, зерттеу XVIII-XIX ғасырлардан бастап орыс зерттеушілері жүргізе бастады. Олар Н.П. Рычков, П.С. Паллас, Г. Спасский, И. Георги, Г.М. Броневский, Н.П. Строумов, И. Добровольский, А.И. Левшин, А.Х. Эйхгорн, А.Е. Алекторов, Г.Н. Потанин, Н. Савичев. XX ғасырдан бастап қазақ халық музыкасы ғылыми негізде саралана бастады. И.В. Коцых, А.Э. Бимбоэс, В.А. Успенский, А.В. Затаевич, Қ. Жұбанов қатарлы зерттеушілердің, жинаушылардың еңбектері, кейі П.В. Аравин, А. Жұбанов, Б.Г. Ерзакович, Б. Сарыбаев, І. Жақанов, Б. Қаракұлов сияқты ғалым-зерттеушілердің еңбектеріне ұласып, ғылыми арна құрады [12, б. 38].

Күй белгілі себептерге байланысты пайда болатын болған. Сондықтан, күймен қатар күйдің аңызы да пайда болатын. Күйдің шығу себебі сол күйді тартарда күй аңызы түрінде алдымен ауызша айтылатын болған. Тыңдаушы үшін де, орындаушы үшін де күйдің аңызын айтып алып, кейін өзін тарту біртұтас өнердің міндетті компоненттері болып есептелген [12, б. 38].

Б.з.д. VIII ғ. – б.з. VI ғ. Кезеңінің және VI-XII ғасырлардағы күй аңыздар Қорқыт ата сарындарының аңыздары ислам діні таралғанға дейін тәңірге жалбарыну, табиғат құпияларын тәңір тұту, көк аспанды, жануарларды культке айналдыру жағдайы сипатталады [12, б. 51]. Сондықтан кейінгі ұрпақ кезінде бұл күйлер үлгі, өнеге ретінде, одан сабақ алу мақсатында орындалатын болған. Күй аңыздары тартылатын күйдің музыкалық мағынасын, әуендік ерекшеліктерін, иірім-нақыстарын дұрыс түсінуге себепші болумен бірге, халықтың тарихи әлеуметтік өмірінен де мол мағлұмат береді. Күй аңыздары нақтылығымен, өмірді арқау етуімен, халық тарихының ең бір жанды шежіресі болып табылады. Яғни күй аңызы көшпелілер қоғамындағы тарихи таным мектебі болып табылатын далалық ауызша тарихнаманың (бұл ұғымды В.П. Юдин өз еңбегінде пайдаланды) құнарлы бір арнасы екеніне шек жоқ. Күй аңызының төл сипаттарын былайша талдауға болады: Біріншіден, күй шығарған адам туралы ақпарат беріледі (аты, шығу тегі, т.б.); екіншіден, күйдің шығу себебі айтылады; үшіншіден, күйдің тартылу үлгісі, құлақ күйі, қағыс тәсілдері сөз болады; төртіншіден, күйдің кімдер арқылы жеткені айтылады; бесіншіден, қандай елеулі бас қосуларда, қай жерлерде орындалғандығы, неге әсер еткендігі туралы айтылады; ең соңында, күй туралы айтқан пікірлер келтіріледі [12, б. 87-88].

Біз қарастырып отырған уақыт аралығында археологиялық қазба жұмыстары барысында

анықталған жәдігерлер неізінде қобыз (қолында қобызы бар тас мүсін ҚР Халық музыка аспаптары музейі қорында. Негізгі қор № 301), сылдырмақ, қоңырау, домбыра, асатаяқ, дабыл т.б. аспаптардың қолданылғандығы белгілі [13, б. 25-26]. Мақаламызда қобыз (Қорқыттың күйлері және домбыра (халық күйлері) күйлерінің кейбір үлгілерін пайдалануды ұсынамыз.

Жалпы күйлер мен күй аңыздарында біз қарастырып отырған тақырыпқа сәйкес бірнеше мәселерді бөліп айтуымызға болады. Олар табиғат, қоршаған кеңістік, оның құдіреттілігі және табиғат күштерінің адамға қамқорлығы мәселелері. Себебі, ежелгі адам табиғатқа табыну арқылы оны өзіне жақын етті, ретке келтірді. Мысалы, Қорқыттың белгілі күйлері «Қорқыт», «Тарғыл тана», «Елім-ай, халқым-ай» т.б. Бұнда көретініміздей қоршаған табиғаттың тылсым күштері шексіз, адамға танып білу мүмкін емес күш. Сонымен қатар, адам табиғатпен (тәңірмен) тығыз қатынаста, одан қамқорлық, белгі күтеді, адам табиғатты түсінуге талпыныс жасайды. Мәселен, «Қорқыт» туылғанда күн күркіреп, найзағай жарқылдап, қатты дауыл тұрады. Жер дүниені қара түнек басып, ел-жұрттың үрейін ұшырады. Табиғат ерекше тұлғаның дүниеге келерін адамдарға танытады. Адамдар «Бұл ерекше қасиетті боп өмірге келуі арқылы біздің бәрімізді қорқытты ғой, сондықтан аты Қорқыт болсын», – деп, нәрестенің есімін Қорқыт қояды [14, б. 472].

Ал «Тарғыл тана» күйінде Тәңір Қорқытқа өлімнен құтылудың жолын танытады [14, б. 474]. Осы аңызда былай делінеді: «Қорқыт қырық жасқа келгенде оған ажалының жақын екендігі жайлы бір құдірет аян береді. Қорқыт жарық дүниені қимай, адам баласы мәңгілік жасайтын Жерұйық іздемекші болып, Желмаясына мініп, жолға шығады. Мұны көрген тәңірі періштелерімен ақылдасып: «Егер бұл адам өлімді ешқашанаузына алмайтын болса, онда мәңгілік өмір сүреді. Жанын олжалағанына тәубеқылса, еркіне жіберейік, қанша өмір сүрсе де, жүре берсін», – депті. Бұл сөзді естіген желмаяға тіл бітіп: «Егер ешбір дүниеге мойын бұрмай, тек қана өмірді ойласаң, менсені өлімнен алып шығамын», – деген екен. Бұдан кейін Қорқыттың көңілі жайланып, өлімді ешқашан ойына алмауға тырысады.

Бір күні Қорқыт Желмаясымен ел аралап келе жатып, далада мал бағып жүрген жас баланы ұшыратады. Қорқыттан үркіп, бір тарғыл тана табыннан бөлініп тұра қашыпты. Оны қайтарам деп қуа жөнелген баланың аяғына шөгір кіріп, танаға жете алмай, жылап отыра кетеді. Баланы аяған Қорқыт оны өзі қайтархмақшы болады. Бірақ қанша қуса да, тана жеткізбейді. Әбден ыза болған Қорқыт: «Өлсем де жетемін!» – деп өршелене қуады. Мұны естіген тәңірі тарғыл тананы тасқа айналдырып жібереді. Денесі тасқа айналып, жаны шығарда танаға тіл бітіп:

Менің өзім қара едім,
Қарадан туған ала едім.
Туған жерім – Қазалым,
Мына тау болды-ау ажалым, –

деп ыңыранады. Тананың жарық дүниемен қоштасардағы осы қиналысын көрген Қорқыт сол жерде қобызын қолына алып, «Тарғыл тана» күйін шығарған екен. Сыр бойында. Қорқыт бейіті тұрған жерден терістікке қарай жүз шақырымдай жерде, Тарғыл деп аталатын тау бар. Бұл жаңағы аңызға қатысты тау. Қорқыт қуғанда тас болып қатып қалған тарғыл тана бірте-бірте тауға айналыпты-мыс» [14, б. 474].

Туған жерге деген сүйіспеншілікке тұнған мазмұндағы мұраларында түркі халықтары өз отанына деген берілгендігін Моңғолия мен Шығыс Еуропа территорияларындағы мекендерінде де сақтайды.

Жерұйық пен отан, туған жер түркілер дүниетанымында синоним ретінде қабылданған. әл-Джахиз өзінің «Рисала ила-л Фатх ибн Хакан фи манакиб джунд әл-халифа ва-фада ил ал-атрак» («Халиф әскерінің мақтауға тұрарлық ерекшелігі мен түркілердің жағымды қылықтары туралы әл-Фатх ибн Хаканға мәлімдеме») еңбегінде түркілердің ерекшеліктеріне тоқтала отырып олардың отанға, туған жеріне деген қатынасын көрсетеді. Отанға, туған жерге деген сүйіспеншілік әрбір адамға тән, олар некелік қатынастан да артық болып келеді. Түріктерде отанды сүйю сезімі ерекше жоғары, бұл, шығу тегінің бірлігі, салт-дәстүрлерінің әділеттілігі,

тұлғалық қасиеттерінің тұтастығынан болса керек. әл-Әбдидің сөздерін еске түсіретін болсақ: «Алла отанға махаббаты жоғары елдердігүлдендіреді». Ал Ибн әз-Зубайр осы жайында былай деген екен: «Адамға өзінің отанынан артық құндылық жоқ». Әл-Джахиз ойын өрбіте келе түркілердің туған жерге қатынасын Құтайба ибн Муслим ойымен жалғастырады: «Олардың туған жерге сүйіспеншілігі түйенің өзінің үйреншікті жеріне деген қимастық сезімінен артық. Түйе мыңдаған жолдарды басып өтіп, аңғарларға түсіп, қаншалықты жол ұзақ болса да сол жолмен қайта туған жеріне оралуды аңсайды. Жаратылыстан берілген қасиеті иіс арқылы туған жері, тынығатын мекеніне жетпей тынып таппайды. Сол себепті Құтайба ибн Муслим бұндай мысалды қолдануды жөн көрді» [15, с. 58].

Түркілер біз қарастырып отырған уақыт аралығында Жер-Суға да сиынғаны мәлім. Көне түркілердің акватариалдық құдайы Жер-Су алғашқы кездері Отан сөзімен, туып өскен жермен, мекенмен синоним ретінде қолданылды. Мәселен, түркілердің ұрпақтары қазақтарда «Жер-суыңды қадірле» «Жерін жерлеп, суын сулап отырмыз», «Жер-суымыз, тұз-дәміміз ұрсын» т.б. қанатты сөздер ауыз әдебиетінде сақталған.

Сонымен қатар, түркілер Жердің ана ретінде қабылдап, оны жер-ана деп атаған көрінеді. Мұнда ескеретіні жер тек адамға ғана емес, жануарларға, малға да ана образы бойынша қабылданды [9, с. 58].

Сол сияқты әл-Джахиз туған жерге сүйіспеншілік, оны аңсау Құранда айтылатынын жаза отырып, түркілердің аталған сезімдерінің онда сипатталғаннан да жоғары деп тұжырым жасайды. Түркілердің туған жеріне асығуының басқа да себептерін автор көрсетеді. Олардың рухани қасиеті дене мүмкіндіктерін анағұрлым артық болғандықтан, үнемі энегррияға толы болып келеді. Яғни, түркілерге отырықшылық пен күнделікті қайталанбалы, ұзақ уақыт бір орында қоныстану, бастамасыз инертті өмір оларды туған жерге қайтуға итермелейді. Демек ортағасырлық автор түркілерді туған жеріне неге асығатындығы туралы бірнеше жауап табады, біріншіден түркілерді асқан патриоттар ретінде, туып-өскен жеріне ерекше сезімі бар, соған деген сүйіспеншілігі өзгелерден басым деп сипаттаса, екіншіден басқа да елдер сияқты туған жерге олардың тартылуы өздеріне тән, үйреншікті табиғи, әлеуметтік, шаруашылық, экономикалық ортадан ажырағысы келмейтіндігі, өмір сүруіне қолайлы, жағымды ортада өмір сүруге талпынатындығынан деп қорытынды жасайды [15, с. 58].

Аталған образдар Қорқыттың «Қорқыт», «Тарғыл тана», «Елім-ай, халқым-ай» күйлерінде көрініс тапқан. Дәстүрлі түркілік дүниетанымда «Тәңірлік бастама немесе Тәңірлік ақиқатқа» ұласудың кеңістігі – адамның кіндік қаны тамған туған жері. Осы туған жері қаншалықты маңызға ие болғандығын салыстыру ретінде қазақтар туралы туралы жазған А.И. Левшиннің ойларын келтіруге болады: «Қазақтар өз жерлеріне өте адал. Ата мекендерін, тұрмысын сақтап қалу үшін бәріне даяр» [14, б. 330]. Себебі, дәстүрлі қоғам адамының туған жері алғаш Тәңірлік жаратудың жүзеге асырылған уақыты мен кеңістігінің қайталанған жері, әрі Тәңір тарапынан берілген құт. Ал Тәңірдің құтының шоғырланған жері Жерұйық. Ежелгі түркі эпсаналарында Жерұйық «орталық, кіндік» мағынасындағы символдармен берілген. Мәселен, аталған күйлерде Қорқыт Жерұйық іздеумен өмірін өткізгендігі айтылалады.

Келесі, табиғат қорғау идеясын насихаттайтын күйлер мен күй аңыздар. Олар Қорқыттың күйлері «Ұшардың ұлуы», «Желмая», «Тарғыл тана», «Аққу», «Байлаулы киіктің зары», халық күйлері «Нар идірген», «Аққу» т.б. Аталған күйлерде жануарларға адам тарапынан разылық (ризалық) олардың адалдығы мен қамқорлығына жауап ретінде көрініс тапқан. Көп жағдайда ол қыран құс, тазы ит, арғымақ, түйе т.б. Мәселен «Ұшардың ұлуы» күй аңызында Ұшар деген аңшы баланың иті қайтыс болған қожайынның бейітінен кетпеуі сипатталады. Аңызда бұл жағдай былай бейнеленеді: «Бір жесір кемпірдің жалғыз баласы болады. Ол құс салып, ит жүгірткен саятшы екен. Қашқан аңды құтқармайтын «Ұшар» деген тазысы, желмен жарысқан жүйрік аты бар екен. Күндердің күнінде жігіт кенеттен қайтыс болады. Сол кездегі елдің әдет-ғұрпы бойынша, өлікті жерлегеннен кейін жұрт қоныс жаңартып, басқа жерге көшеді екен. Жаңа орынға

көшіп келгеннен кейін кемпір баласынан қалған көз – тазыны іздесе, ол ұшты-күйлі жоқ боп шығады. «Ескі жұртта қалған болар!» – деп, ана бұрынғы қоныстарына қайтып келсе, айтқандай-ақ Ұшар иесін қиып кете алмай, мола басында сай-сүйекті сырқырата аспанға қарап ұлып отыр екен. Мұны көрген ана:

Жалғызымнан айрылдым,
Қанатымнан қайрылдым,
Ұшар, Ұшар, кә, кә... –

деп аңырайды. Иен далада жалғызының артында қалған ана мен иесінен айрылған тазы – қос мұңлық қосылып күңіренеді» [14, б. 473].

«Желмая» деген күй аңызында Желмая деген Қорқыттың серігі болған түйесі оны өлімнен алып қалуы жануарды адал досы, қамқоршысы ретінде қабылдауы идеясын күйлерден көруімізге болады. Қобызды жасағанда түйенің терісімен аспаптың шанағын жабады. Халықтың арасында қалыптасқан наным-сенім бойынша, түйе малы о дүниеге сапар шегуге пайдаланатын бақсының көлігі болған. Күйдің аңызы бойынша: «Қорқыттың бала күнінде нағашылары оған бәсіреге бір тайлақ береді. Қорқыт оны өзі бағып-қағып өсіреді. Тайлақ табынға қосылмайды. Қорқыттың соңынан бір елі қалмай, ілесіп жүреді. Иесінен басқа жанды маңына жолатпайды. Ол үшқан құс, ескен жел жетпейтін, алты айлық жолды алты-ақ күнде аттайтын. ешқашан арып-талмайтын жүйрік Желмая болып өседі. Қорқыт өлімнен қашып, дүниенің төрт бұрышын түгел шарлағанда серігі әрі қанаты болған Желмаяға арнап осы күйін шығарады» [14, б. 474].

Қоршаған орта туралы шынайылықты түсіну барысында ортағасырлық көшпелілерде қоғамда болған қатынастағы кризистік жағдайлардың себебі табиғатта белең алған қиындықтармен байланысты деген түсінік қалыптасты. «Табиғаттағы заңдылықтың бұзылуы мемлекеттегі дағдарысқа алып келеді... Аспан басып, жер ашылады» [16, с. 123]. Яғни, мемлекеттегі қиын-қыстау кездер табиғаттағы зіл-залармен тікелей байланысты, олар адамға әлемдік тәртіпті бұзғандары үшін берілетін жаза деп қабылданатын. Мәселен, бұның эпикалық контексті қайтыс болған Салор-Қазанның ұлы Бамси-Бейректің тірілуінде көрініс тапқан: «Сенің қара тауың шайқалып, шайқалып ақыры құлады; ол енді қайта көтерілді! Қанға боялған суларың сарқылды; бұлар қайта сылдырап ақты! Сенің мықты ағашың құрап қалды; ол енді қайта жайнады [17, с. 47]».

Сонымен қатар, түркілер табиғаттың тылсым күшіне сыйынумен қатар одан сескенетін, қорқатын болған. Себебі, кез-келген іс-әрекетке адам табиғат алдында жауапты екеніне сенген. Яғни, жақсы қылығы үшін бақытқа, молшылыққа кенеліп, берекеге кенелетінін ал, жамандығы, табиғатқа қиянаты үшін қатал жазасын алатынын сезіне білген.

Осындай табиғатқа деген адамның теріс қылықтары ортағасырлық Орталық Азия түркілерінің аңыздарында көрініс тапқан болатын. Мәселен, өлтіруге тиым салынған жануарларды атып алу кешірілмес кінә есептелетін. Қырғыздың Қожожас аңшы туралы аңызында бұғыны атып аламын деп, өзінің туған ұлын жазым еткені, оның табиғатқа қатысты көзтоймастығы, қанағатсыздығы үшін жаратушының берген жазасы ретінде бейнеленеді. Сондықтан да, аңыздарда аңшының атып алуға болатын мың жануары туралы жиі кездеседі.

«Шұбар киік» деген халық күйінде аталған мәселе қозғалады. Демек, жабайы жануарға жасалған қиянат үшін адам жазасын тартады. Аңызда былай делінеді: «Ертеде көздегенін жібермейтін бір мерген аңшы болыпты. Күндердің күнінде, сар даланы кезіп аң аулап келе жатып, жайылып жүрген жалғыз шұбар киікті көреді. Баспалап келіп тақағанда киіктің желіні шертіп тұрған ұрғашы екенін көреді. Бірақ, аңшы «сенде жазық жоқ, менде азықжоқ», – деп қолы қалтырамай садақ кезенеді. Әлдебір қатерді сезген шұбар киік селт ете басын көтеріп алады да, садағын кезеп тұрған аңшыны көреді. Жайдың оғындай жебеден құтыла алмасын сезген шұбар киік аңшыға қиыла сөйлейді. «Ей, Сұрмерген, жаныма сауға сұраймын. Әлі бауыр көтеріп үлгермеген егіз лағым бар еді. Сол панасыз лақтарымды аңсап, жүрегім елжіреп, желінім дертіп келемін. Мені атпа. Тілімді алсаң, «атқан оғың жерге түспесін», – деп батамды берер едім. Сонда

сен ұшқан құс пен жүтірген анды құтқармас несібелі аңшы боласың. Өле-өлгенше тарықпай өтесің! Жаныма сауға сұраймын, атпа!», – дейді. Бірақ аңшы сөзге құлақ аспайды. Садақты тартып жібереді. Сол сәтте киелі киік шұбар тасқа айналыпты дейді. Осыдан кейін мергеннің аңшылықта жолы болмапты» [14, б. 582-583].

Жоғарыда айтылған себептерге байланысты түркілер қоршаған ортаны қорғауды жөн санады. Мысалы, «Ер Төстік» ертегісінде табиғатты аялау идеясы бейнеленеді. Бұл жерде Ер Төстік ағашқа өрмелеп келе жатқан жыланнан Самрұқтың балапандарын құтқарып қалады. Демек, мұнда адам мен табиғат әлемінің өзара бір-біріне әсері байқалады («Әділ жаза», «Құйым батыр» т.б. ертегілер). Самрұқ балапандарының жыланнан ажал құшатынын біледі, алайда ол тағдырға мойынсұнған, істер шарасы жоқ. Сол себептен, балапандарының сондай тағдырына қайғырудан басқа амалы болмайды. Оларды тек адам құтқаруы тиіс, бұл адамзаттың парызы, оның өмір сүруінің мағынасын құрайды [18].

Орталық Азияны мекен еткен Ұлы Дала көшпенділерінің әлемі пайда болған сәттен бастап өте нәзік, әрі таң қаларлық болды. Себебі, көшпенділердің қоршаған ортаға жақсы бейімделген және дала экологиясымен теңестірілген өзіндік мәдениеті қалыптасқанына қарамастан бүкіл бізге белгілі әлемнің экологиялық жүйелерінің ішінде дала тағдыры ерекше драматикалық көрініс береді. Яғни, Орталық Азияның ортағасырлық түркілерінің барлық тіршілігі табиғатпен гармониялық тепе-теңдікте, космостық ритмдерге бағынумен өтіп, экзогендік сипат алды.

Қорытындылай келгенде қазіргі қазақтардың түркілік кезеңдегі ата-бабалары көшпелі өркениет өкілдері ретінде ұрпақтарына мынаны мұра ретінде қалдырды: олар қоршаған ортаға экологиялық қатынас мәдениеті, табиғатқа, космосқа және оның заңдарына деген сый-құрмет, табиғат, қоғам және адам қатынасы ерекшеліктері. Аталған мәселелер түркілердің және олардың ұрпақтары қазақтардың материалдық және рухани мәдениетінде көрініс тапқан болатын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Аубекеров Б.Ж., Нигматова С.А. Изменения климата и ландшафтов, основные этапы эволюции человеческого общества от древнейших гоминид до кочевников на территории Казахстана // Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации: Сб. мат.-Междунар.науч. конф. / Под.ред. Л.Е. Масановой, Б.Т. Жанаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – С. 134-152.
2. Аубекеров Б.Ж., Сала Р., Нигматова С.А., Деом Ж.М. Климат, Ландшафты и исторические события эпохи номадов на территории Казахстана (зарождение, расцвет и затухание номадизма) // Научные чтения памяти Н.Э. Масанова. Сборник материалов научно-практической конференции. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – С. 48-58.
3. Колер И., Ранке И., Ратцель Ф. История человечества: Доисторический период. – Спб.: Полигон, 2003. – 335 с.
4. Казахстан Национальная энциклопедия / Гл.ред. Б. Аяган. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – Т. 4. – 560 с.
5. Досымбаева А. Концепция степного мировоззрения: вопросы происхождения развития государств номадов // Тарихи мәдени мұра және заманауи мәдениет. – Алматы, 2012. – С. 131-135.
6. Кадримбетова Н.Н. Байырғы түрк жазба ескерткіштеріндегі идеологиялық түсініктердің кейбір аспектілері // Тәуелсіздік кезеңіндегі Қазақстан археологиясы: қорытындылары мен келешегі: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылдығына және ҚРБҒМ ҒК Ә.Х. Марғұланатындағы Археология институтының 20 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 2011. – Т. 2. – С. 329-333.
7. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир // Изд. 3-е, доп. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.

8. Кенжетай Д. Дәстүрлі түркілік дүниетаным және оның мәні // Ежелгі көшпелілер дүниетанымы. 20 томдық. – Алматы: Аударма, 2005. – Т. 1. – С. 71-96.
9. Төлеубаев Т.Ә. Культ природы у казахов // Проблемы этнографии казахов. – Алматы: Service Press, 2013. С. – 71-96.
10. Кляшторный С.Г. Представление о времени и пространстве в древнетюркских памятниках // Древнетюркская цивилизация. Памятники письменности. – Астана: Наука, 2001. – С. 27-34.
11. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. Көне түрік бітік тастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 2. – 252 б.
12. Акселеу Сейдімбек. Күй шежіре. – Алматы: Ғылым, 1997. – 224 с.
13. Жәкішева З. Аспаптану (археологиялық және тарихи-этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ тарихы, 2012. – 256 б.
14. Қазақ музыкасы. Антология: Бес томдық / ред. Т. Жақып. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 516 б.
15. История Казахстана в арабских источниках. Арабские географы и путешественники IX-XII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2010. – Т. 2. – 328 с.
16. Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках // Тюркологический сборник 1977. – М.: Наука, 1981. – С. 117-138.
17. Книга моего деда Коркута. Китаб-и дедем Коркут. – М.;Л.: АН СССР, 1962. – 305 с.
18. Наурзбаева З. Глава V. Спасение птенцов Самрук и утраченный инициационный ритуал кочевников. <http://otuken.kz>. Дата обращения 07.11.12.

МАЗМҰНЫ

Ақынова А.П. ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҒҰНДАР (IV-V ғғ).....	8
Алмағамбетова А.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ.....	13
Амиров Е.Ш. ЖЕТІСУДЫҢ САҚ-ҮЙСІН КЕЗІНДЕГІ ХАЛЫҒЫНЫҢ ӘСКЕРИ ІС ЖӨНЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ТУРАЛЫ (ҚАРАТУМА ҚОРЫМЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША).....	20
Атығаев Н.А. Б.Ғ. АЯҒАННЫҢ «РАССВЕТА И СУМЕРКИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ» КІТАБЫ ТУРАЛЫ.....	27
Атығаев Н.А. ТАҒЫ ДА Б.Ғ. АЯҒАН КІТАБЫ ТУРАЛЫ.....	40
Ахмади Л. ЮНЕСКО АУҒАНЫСТАНДАҒЫ ӘЛЕМДІК МҰРАЛАРЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	48
Ашимбаева Ф.Е. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН БАЙЫРҒЫ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ.....	55
Бисембаева Л.А. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙ, ОНЫҢ ТҮРҒЫНДАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ: ДЕНСАУЛЫҒЫ, ЕМДЕУ ШАРАЛАРЫ (1867-1917жж). (ВЕРНЫЙ УЕЗІ БОЙЫНША).....	60
Досекеева К.А., Ахатаева К.Б. АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КӨП САЛАЛЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ БІР ҚЫРЫ.....	66
Есжанова Н. ҚАЗАҚСТАН ЭЛЕКТРОНДЫ ҮКІМЕТ: ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ.....	72
Жандарбек З. ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ.....	78
Жетпісбай Н.Ы. АБАТ БАЙТАҚ КЕШЕНІНДЕ ЖЕРЛЕНГЕН АДАМДАРДЫ АНЫҚТАУ ТУРАЛЫ.....	105
Игиликова С.И. СҮЙІНБАЙ БИ.....	115
Искакова Ғ.З., Байдавлетова М.Д., Өскенбай М.Ә. ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КЕҢІСТІК ТУРАЛЫ ТҮСІНІК.....	119
Касабулатова Г.М. XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ. ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДІҢ БОЙЫНША.....	129
Касабулатова Г.М. РАФАЭЛЬ ПАМПЕЛЛИДІҢ «ТҮРКІСТАНҒА САЯХАТ» ЕҢБЕГІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ.....	134
Ксенжик Г.Н. Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ – ОТАНДЫҚ КАРТОГРАФИЯ НЕГІЗІН САЛУШЫ.....	138
Қозғамбаева Г.Б. ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАРУ – ЖАРАҚТАРЫ.....	146
Құлсариева С.П., Нұрасылова А. БОЛГАРИЯДАҒЫ ТҮРК ДИАСПОРАСЫ: ЗЕРТТЕУГЕ ТАЛДАМАЛЫҚ ШОЛУ.....	152
Құрманбаева Г.Қ. МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ.....	159
Мейрманова Г.А. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАМАҚТАНУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ СҮТТЕН ЖАСАЛҒАН ТАҒАМДАРҒА СИПАТТАМА (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ).....	165
Мейрманова Г.А. ФАЛЕРИСТИКА ҒЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ.....	171
Мұкатаева Л.К., Сұлтанғазы Г.Ж., Нұрбаев Ж.Е. ОРЫС-АҒЫЛШЫН БАСЕКЕЛЕСТІГІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН (XVIII-XIX ғғ.).....	178
Нұғыманов С. 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ.....	187

Нұртазина М.	
ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ МЕН КЕЗЕҢДЕРІН ТАЛДАУ.....	192
Омарова У.А.	
ЧАМДАРДЫҢ ДІНШІЛДІГІ ЭТНОСЫН САҚТАУ ҚҰРАЛЫ.....	200
Өтепова Г.Е.	
1916 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚИҒАЛАР ТУРАЛЫ ЖАҢА МҰРАҒАТТЫҚ МАТЕРИАЛДАР	209
Өтепова Г.	
РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ АКТІЛЕРІ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРІСТЕРІ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР.....	215
Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К.	
«ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ.....	224
Тұрлыбек А.Е., Жұматаева Д.Н.	
ӘНУАР ПАШАНЫҢ ЭММИГРАЦИЯ ЖӘНЕ БОЛШЕВИКТЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ.....	231
Үкібаева Л.Қ.	
ҚАЗАҚСТАН БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАРИХТАҒЫ АҚТАҢДАҚТАР.....	242
Хайрулдаева А.М.	
ЗАР ЗАМАН АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЗИЯЛЫҚ ЕЛДЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ.....	247

СОДЕРЖАНИЕ

Акынова А.П. ВИЗАНТИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ И ГУННЫ (IV-V ВЕК).....	8
Алмагамбетова А.М. ЗАРУБЕЖНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О ТЮРКСКИХ НАРОДАХ КАЗАХСТАНА.....	13
Амиров Е.Ш. О ВОЕННОМ ДЕЛЕ И ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СПЕЦИФИКЕ НАСЕЛЕНИЯ ЖЕТЫСУ В САКО-УСУНЬСКИЙ ПЕРИОД (ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА КАРАТУМА).....	20
Атыгаев Н.А. О КНИГЕ Б.Г. АЯГАНА «РАССВЕТЫ И СУМЕРКИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ».....	27
Атыгаев Н.А. ЕЩЕ РАЗ О КНИГЕ Б.Г. АЯГАНА.....	40
Ахмади Лаик ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ВСЕМИРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО В АФГАНИСТАНЕ.....	48
Ашимбаева Ф.Е. ПРЕЕМСТВЕННОСТИ МЕЖДУ АНТИЧНЫХ КОЧЕВНИКОВ И ПАМЯТНИКОВ В ЭПОХУ БРОНЗЫ В КАЗАХСТАНЕ.....	55
Бисембаева Л.А. СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ, ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОВСЕДНЕВНУЮ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ: ЗДОРОВЬЯ, ПУТИ ЛЕЧЕНИЯ (1867-1917). (ПО ВЕРНЕНСКОМУ УЕЗДУ).....	60
Досекеева К.А., Ахатаева К.Б. ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ МНОГОПРОФИЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ.....	66
Есжанова Н. ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В КАЗАХСТАНЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	72
Жандарбек З. ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ КАЗАХСКОЙ ГЕНЕАЛОГИИ.....	78
Жетписбай Н.Ы. К ВОПРОСУ ОБ ИДЕНТИФИКАЦИИ ПОГРЕБЕННЫХ В КОМПЛЕКСЕ АБАТ БАЙТАК.....	105
Игиликова С.И. СУЮНБАЙ БИ.....	115
Искакова Г.З., Байдавлетова М.Д., Оскенбай М.А. ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЕ В ТЮРКСКОМ КАГАНАТЕ.....	119
Касабулатова Г.М. ГЕОГРАФО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХСТАНА В XIX В. ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ.....	129
Касабулатова Г.М. КРАТКИЙ ОБЗОР КНИГИ РАФАЭЛЯ ПАМПЕЛЛИЯ «ПУТЕШЕСТВИЕ ПО ТУРКЕСТАНУ».....	134
Ксенжик Г.Н. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК ОТЕЧЕСТВЕННОЙ КАРТОГРАФИИ.....	138
Козгамбаева Г.Б. ТРАДИЦИОННОЕ ОРУЖИЕ КАЗАХОВ.....	146
Кульсариева С.П., Нурасилова А. ТУРЕЦКАЯ ДИАСПОРА БОЛГАРИИ: АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ.....	152
Курманбаева Г.К. В ЗНАМЕНИТЫХ РУКОПИСЯХ ИОСИФА ПРОБЛЕМА ПАЛОМНИЧЕСТВА.....	159
Мейрманова Г.А. ТРАДИЦИОННОЕ ПИТАНИЕ У КАЗАХОВ И ОСОБЕННОСТИ МОЛОЧНЫХ ИЗДЕЛИЙ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....	165
Мейрманова Г.А. О НАУКЕ ФАЛЕРИСТИКЕ.....	171
Мукатаева Л.К., Султангазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е. КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ РУССКО-АНГЛИЙСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА (XVIII-XIX ВВ.).....	178
Нугыманов С. ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ 1921-1922 ГГ. И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ.....	187

Нуртазина М.	
АНАЛИЗ ПРЕДПОСЫЛОК И ЭТАПОВ СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА	192
Омарова У.А.	
РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЧАМОВ КАК ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧНОСТИ.....	200
Отепова Г.Е.	
НОВЫЕ АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О СОБЫТИЯХ 1916 ГОДА В КАЗАХСТАНЕ.....	209
Отепова Г.Е.	
ВОПРОСЫ ИЗМЕНЕНИЯ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	215
Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К.	
«МАТЕРИАЛЫ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ ХОЗЯЙСТВ.....	224
Тұрлыбек А., Жұматаева Д.Н.	
Эммиграция ЭНВЕР-ПАШИ И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С БОЛЬШЕВИКАМИ.....	231
Укибаева Л.К.	
ПРЕССА КАЗАХСТАНА И БЕЛЫЕ ПЯТНА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ.....	242
Хайрулдаева А.М.	
ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ОРФОЗИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЗАР-ЗАМАНСКИХ ПОЭТОВ.....	247

CONTENTS

Akynova A.P. BYZANTINE EMPIRE AND HUNTS (IV-V CENTURY).....	8
Almagambetova A.M. FOREIGN STUDIES ABOUT TURKIC PEOPLES OF KAZAKHSTAN.....	13
Amirov E.Sh. ABOUT MILITARY SCIENCE AND ECONOMIC SPECIFICS OF THE POPULATION OF ZHETYSU DURING THE SAKA-WUSUN PERIOD (ON MATERIALS OF A BURIAL GROUND OF KARATUMA).....	20
Atygaev N.A. ABOUT THE BOOK OF B.G. AYAGAN "DUNRISES AND DUSK OF THE KAZAKH STEPPE".....	27
Atygaev N.A. ONCE AGAIN ABOUT THE BOOK B.G. AYAGANA.....	40
Ahmadi L. PROBLEMS OF CONSERVATION OF WORLD HERITAGE IN AFGHANISTAN UNESCO.....	48
Ashymbaeva F.E. CONTINUITY BETWEEN ANTIQUE NOMADS AND MONUMENTS DURING A BRONZE ERA IN KAZAKHSTAN.....	55
Bissembayeva L. THE SOCIAL SITUATION IN THE REGION SEMIRECHYE, ITS IMPACT ON THE DAILY LIFE OF THE POPULATION: HEALTH, THE WAY OF TREATMENT (1867-1917). (ON THE VERNY UYEZD).....	60
Dosekeeva K.A., Ahataeva K.B. ONE OF DIRECTION OF MULTI-FIELD ACTIVITY OF ALASH INTELLIGENTSIA.....	66
Yeszhanova N. E-GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN: REALIZATION AND PROSPECTS.....	72
Zhandarbek Z. THE HISTORY OF ORIGIN AND FORMATION OF THE KAZAKH GENEALOGY.....	78
Zhetpisbay N.Y. ON THE IDENTIFICATION OF PERSONS BURIED IN THE ABAT BAYTAK COMPLEX.....	105
Igilikova S.I. SUYINBAY BI.....	115
Iskakova G.Z., Baydavletova M.D., Oskembay M.A. THE IDEA OF THE GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT IN THE TURKIC KHAGANATE.....	119
Kasabulatova G.M. GEOGRAPHICAL AND ECONOMIC POSITION OF KAZAKHSTAN IN THE XIX CENTURY. ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES.....	129
Kasabulatova G.M. BRIEF REVIEW OF BOOK RAPHAEL PAMPELLIY «JOURNEY ACROSS TURKESTAN».....	134
Ksenzhih G.N. Ch.Ch. VALIKHANOV – THE FOUNDER OF DOMESTIC CARTOGRAPHY.....	138
Kozgambaeva G.B. TRADITIONAL WEAPON OF KAZAKHS.....	146
Kulsariyeva S.P., Nurasilova A. THE TURKISH DIASPORA IN BULGARIA: AN ANALYTICAL REVIEW OF RESEARCH.....	152
Kurmanbayeva G.K. THE ISSUE OF HAJJ IN THE WRITINGS OF MASHKHUR ZHUSSUP KOPEYULY.....	159
Meirmanova G.A. NUTRITION SYSTEM OF THE KAZAKH PEOPLE AND DESCRIPTION OF DAIRY FOODS (COMPARATIVE ANALYSIS).....	165
Meirmanova G.A. ON THE SCIENCE OF PHALERISTICS.....	171
Mukataeva L.K., Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh. E. KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AND ENGLISH COMPETITION (XVIII-XIX).....	178
Nugymanov S. FAMINE IN KAZAKHSTAN OF 1921-1922 AND THE NATIONAL INTELLIGENTSIA.....	187

Nurtazina M.	
ANALYSIS OF PREREQUISITES AND STAGES FOR THE FORMATION OF THE NATIONAL INNOVATIVE SYSTEM OF KAZAKHSTAN.....	192
Omarova U.A.	
RELIGIOUS IDENTITY CHAM AS A TOOL FOR PRESERVATION OF ETHNICITY.....	200
Otepova G.	
NEW ARCHIVAL MATERIALS ABOUT THE EVENTS OF 1916 IN KAZAKHSTAN.....	209
Otepova G.	
THE ISSUES OF CHANGES IN THE JUDICIAL SYSTEM ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN IN THE LEGISLATIVE ACTS OF THE RUSSIAN EMPIRE.....	215
Tasylova N., Toyshubekova Zh.	
«MATERIALS ON THE KYRGYZ (KAZAKH) LAND USE» AS THE SOURCE FOR HISTORY OF KAZAKH FARMS.....	224
Turlybek A., Zhumatayeva D.	
IMMIGRATION OF ENVER PASHA AND HIS RELATION WITH BOLSHEVIKS.....	231
Ukibayeva L.K.	
THE MEDIA OF KAZAKHSTAN AND WHITE SPOTS OF THE NATIONAL HISTORY.....	242
Khairuldaeva A.M.	
RELATIONS OF KAZAKHSTAN WITH ORTHOSIA COUNTRIES IN THE WORKS OF ZAR ZAMAN POETS.....	247

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2016. 2(6)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.06.2016.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй